

روش مقابله با کودتا در نهج البلاغه با محوریت حرکت اصحاب جمل

علی حاجی‌خانی^{۱*} و سعید جلیلیان^۲

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۵/۱۲/۰۶

تاریخ دریافت: ۱۳۹۵/۰۸/۲۲

چکیده

حرکت اصحاب جمل به‌عنوان اولین حرکت سیاسی درون نظام اسلامی شناخته‌شده است که با هدف براندازی حاکمیت وقت یعنی حکومت حضرت علی(ع) صورت گرفت. این حرکت سیاسی با توجه به طرح‌های سیاسی امروز نوعی کودتا به‌شمار می‌رود که توسط عایشه، طلحه و زبیر شکل گرفت. از طرفی امام علی(ع) در نهج‌البلاغه به موضوع واقعه جمل پرداخته است که می‌توان نحوه برخورد امام(ع) با چنین پدیده‌ای را با توجه به حرکت اصحاب جمل استنباط کرد. به همین منظور این مقاله درصدد است روش مقابله با کودتا در نهج‌البلاغه با محوریت جنگ جمل را با استفاده از روش توصیفی-تحلیلی مورد بررسی و تحلیل قرار دهد. در این راستا شناخت اصحاب جمل، اقدامات ایشان در مواجهه با امام(ع) نظیر توسل به حامی بزرگ و ذی‌نفوذ، علت تراشی برای عامه مردم، نمادسازی و قتل و غارت و جنگ مورد بررسی قرار گرفت و در نهایت شیوه‌های مقابله امام علی(ع) با آنها از قبیل برخورد به مقتضای شرع و سیاست اسلامی، تبیین انگیزه‌ها و روشنگری در مورد آن و نحوه تعامل امام(ع) در مذاکره و شرایط ورود به جنگ جمل مورد تحلیل قرار گرفت.

کلیدواژه‌ها: امام علی (ع)، کودتا، اصحاب جمل، نهج‌البلاغه.

۱. استادیار گروه علوم قرآن و حدیث دانشگاه تربیت مدرس، تهران.

۲. دانش‌آموخته کارشناسی ارشد رشته‌ی علوم قرآن و حدیث.

*: نویسنده مسئول

۱. مقدمه

نهج البلاغه کتابی است که سرشار از نکات اخلاقی و سیاسی به‌ویژه در ارتباط با بحث‌های سیاسی و حکومت‌داری است و با توجه به اینکه محتوای آن در قالب زمانی صورت گرفته که امام (ع) حاکم جامعه اسلامی بوده‌اند و از طرفی با توجه به تجارب مختلف امام در برخورد با گروه‌های سیاسی متفاوت، شایسته است که این تجارب از این کتاب گران‌بها استخراج و مورد تحلیل قرار گیرد.

۱-۱. بیان مسئله

در زمان امام علی(ع) سه حرکت سیاسی عمده صورت گرفت که در هر سه مورد، منجر به جنگ داخلی شد؛ اگر بخواهیم حرکت‌های سیاسی زمان امام علی(ع) با طرح‌های امروزی بسنجیم، با توجه به سه نبردی که امام با گروه جمل، صفین و خوارج داشته‌اند می‌توان به‌ترتیب حرکت اصحاب جمل را کودتا، حرکت اصحاب معاویه را جدایی‌طلبی یا خودمختاری و حرکت خوارج را شورش دانست.

هر چند که امام علی(ع) حرکت اصحاب جمل را فتنه می‌نامد؛ اما فتنه اصطلاحی کلی است که می‌تواند موضوعات دیگر نظیر شورش، ترور، نفوذ و... را در بر بگیرد. از طرفی نمی‌توان حرکت اصحاب جمل را شورش نامید؛ زیرا شورش بروز نارضایتی در میان قشر یا اقشاری از جامعه علیه نظام حاکم است که ممکن است موجب تغییراتی در سیاست‌ها و نهادهای سیاسی شود (جمعی از نویسندگان، ۱۳۷۶: ۱۷). واقعیت آن بود که حرکت اصحاب جمل در جهت براندازی بود نه تغییر سیاست و با توجه به ماهیت مردمی انقلاب که رهبران آن به‌دنبال اهدافی مقدس مثل کسب استقلال، آزادی، عدالت اجتماعی هستند (همان: ۱۶). نمی‌توان حرکت اصحاب جمل را انقلاب دانست. از طرفی کودتا شگردی سیاسی و کوششی از سوی یک ائتلاف سیاسی غیرقانونی برای براندازی رهبران حکومت موجود است که از طریق خشونت یا تهدید به آن انجام می‌گیرد. این خشونت معمولاً محدود و ناگهانی است و از سوی عده‌ای اندک به‌کار بسته می‌شود (هاتینگتون، ۱۳۷۰: ۳۲۰). از طرفی حرکت سیاسی اصحاب جمل یک ائتلاف سیاسی غیرقانونی بین یک گروه چند نفره (عایشه، طلحه، زبیر، یعلی بن امیه) در جهت براندازی حکومت امام علی(ع) بود که از طریق تصرف شهر بصره و قتل و غارت آن‌جا شکل گرفت. با توجه به موارد فوق، این جستار در صدد است با استفاده از روش توصیفی-تحلیلی به این سؤال پاسخ دهد که اولاً انگیزه معارضان و شیوه کودتا گران جمل در براندازی حاکمیت چه بود؟ و ثانیاً نحوه مواجهه امام علی(ع) در مقابله با این کودتا چه بود که در نهایت منجر به شکست آن شد.

۱-۲. پیشینه پژوهش

در مورد جنگ جمل پژوهش‌های پرشماری صورت گرفته است که به چند نمونه از آن‌ها اشاره می‌شود، پایان‌نامه با عنوان «سناسایی تاکتین و موضع‌گیری امام علی(ع) در برخورد با آنان» از فهیمه دانشور، نگارنده با این دیدگاه به موضوع می‌پردازد که رابطه‌ای بین جریانات اتفاق افتاده بین رحلت پیامبر(ص) تا حکومت امام علی(ع) با انقلاب اسلامی وجود دارد و سعی در شناسایی عواملی دارد که جریان حاکمیت

ارزش‌های اسلامی را مورد حمله و آسیب قرار می‌دهد. مقاله «خواص امت و جنگ جمل» از محمد عرب صالحی و منتشر شده در مجله سخن تاریخ، این مقاله با رویکرد شناسایی نقش خواص در جامعه از جنبه‌های مختلف نظامی، فکری، فرهنگی و اقتصادی و همچنین عوامل و علل انحراف آن‌ها به بررسی نقش خواص در جمل می‌پردازد (صالحی، ۱۳۹۰: ۱۵۳-۱۸۶) مقاله «ماهیت رفتار سران جمل در ماجرای سقوط بصره» از وجیهه میری، هادی و کیلی و علی ناظمیان فرد در مجله پژوهش‌های علوی، این مقاله در پی یافتن فلسفه و علت حاکم بر رفتار اصحاب جمل است که باعث سقوط شهر بصره گردید (میری و همکاران، ۱۳۹۴: ۱۵۷-۱۷۸). مقاله «اوضاع احزاب سیاسی در دوران امامت علی(ع)» از محمود مقدمی که به معرفی گروه‌های سیاسی زمان امام می‌پردازد و نقاط قوت، نقاط ضعف، افراد برجسته، وضعیت اقتصادی و نیروی نظامی احزاب تیم و عدی، حزب‌الله شیعه و حزب طلقا را تبیین نموده است (مقدمی، ۱۳۷۸: ۴۷-۵۹). مقاله «جایگاه مخالفان در نگرش سیاسی امام علی(ع)» از علیخانی با رویکرد تبیین نگرش امام علی(ع) به مخالفان، او معتقد است امام علی(ع) در نگرش سیاسی خود به آزادی و اندیشه مخالفان خود احترام می‌گذاشت و هیچ‌گاه به توهین و هتک حرمت متوسل نمی‌شد حتی در سخت‌ترین شرایط مانند جنگ به اصول اخلاقی خود پایبند بود (علیخانی، ۱۳۸۰: ۴۳-۶۳). داعی نژاد در مقاله «مام علی(ع) و اصول برخورد با دشمنان» با این رویکرد وارد شده است که از ویژگی‌های حکومت علوی آن است که با گروه‌های مخالف مختلف (قاسطین، ناکثین، مارقین) با اغراض متفاوت مواجه بود به همین منظور به بررسی اصول حاکم بر حکومت امام با این مخالفان می‌پردازد و در این راستا جایگاه مخالفان در اداره حکومت سیاسی، رعایت حقوق صراحت امام در برخورد با مخالفان و دشمنان، واقع‌نگری در برخورد با مخالفان و دشمنان و غیره را مورد تبیین قرار می‌دهد (داعی نژاد، ۱۳۷۹: ۳۸۷-۳۹۹).

مقاله حاضر به تطبیق کودتا با حرکت اصحاب جمل و نحوه مقابله با کودتا با توجه به این حرکت پرداخته است و از طرفی رویکرد هیچ‌یک از پژوهش‌های یاد شده منطبق با موضوع مقاله حاضر نبوده است. همچنین در خصوص روش مقابله با کودتا در نهج البلاغه با محوریت حرکت اصحاب جمل تاکنون تحقیق مستقلی انجام نشده است.

۱-۳. ضرورت و اهمیت پژوهش

با عنایت به این که استفاده از سیره امیرالمؤمنین به‌ویژه در چهار سال و چند ماه حاکمیت حضرت در ارائه یک الگوی عملی برای جامعه اسلامی بسیار اهمیت دارد. شناخت چالش‌های دوران امام(ع) و انگیزه چالش آفرینان در آن دوران از سویی و روش و شیوه‌های مواجهه امام(ع) و دلایل آن حائز اهمیت است، چرا که این چالش‌ها همواره پیش روی حاکمان جامعه اسلامی، وجود داشته و دارد. لذا این تحقیق با محوریت کلام امام(ع) در نهج البلاغه، به تبیین و تحلیل یکی از مهمترین این چالش‌ها به نام جنگ جمل که در ادبیات امروزی می‌توان از آن به کودتا تعبیر نمود، پرداخته و ضمن تأمل در انگیزه‌های معارضان و کودتاگران، شیوه عملی امام(ع) و احتجاجات حضرت را در مواجهه با این پدیده با هدف الگوسازی استقصاء و تحلیل نموده است.

۲. تعریف کودتا و ویژگی‌های آن

کودتا (coup d'etat) لغتی فرانسوی است و به معنای برانداختن حکومت با استفاده از قوای نظامی کشور و تسلط بر اوضاع و روی کار آوردن حکومتی نو (دهخدا، ۱۳۷۷: ذیل کودتا). در عربی به معنای انقلاب (عسکری یا سیاسی) است (لحام و همکاران، ۱۴۲۴: ۹۴) در مورد کودتا تعاریف مختلفی ذکر شده است. از نظر ساموئل هانتینگتون (۱۹۲۷-۲۰۰۸) پژوهشگر علوم سیاسی، کودتا شگردی سیاسی و کوششی از سوی یک ائتلاف سیاسی غیرقانونی برای براندازی رهبران حکومت موجود است که از طریق خشونت یا تهدید به آن انجام می‌گیرد. این خشونت معمولاً محدود و ناگهانی است و از سوی عده‌ای اندک به کار بسته می‌شود (هانتینگتون، ۱۳۷۰: ۳۲۰)

ادوارد لوتواک (۱۹۴۲) کودتا را رخنه یک جناح کوچک اما بانفوذ دولتی در ارکان حساس حکومت می‌داند تا با استفاده از آن بقیه قدرت حاکمیت وقت را بگیرد (Luttwak, 1979: 26-27). دانشنامه بریتانیکا کودتا را این‌چنین تعریف می‌کند: ناگهانی، برانداختن جبری موجودیت یک حکومت به وسیله‌ی یک گروه کوچک (Encyclopedi Britannica/appendix coup d'etat).

کودتا ماهیت غیرمردمی دارد، یک اقلیت مسلح و مجهز به نیرو، در مقابل اقلیت دیگری که حاکم بر اکثریت جامعه است، قیام می‌کنند و وضع موجود را در هم می‌ریزد و خود جای گروه قبلی قرار می‌گیرد و این استقرار ارتباطی به صالح یا ناصالح بودن کودتاگران ندارد. آنچه که اهمیت دارد این است که در کودتا اکثریت مردم از حساب خارج هستند و در فعل و انفعالات نقشی ندارند (مطهری، ۱۳۹۳: ۱۱۸). برآیند تعاریف مختلف از کودتا را می‌توان این‌چنین بیان کرد؛ حرکت ناگهانی و غیرمردمی یک اقلیت کوچک مسلح در جهت براندازی حاکمیت وقت که همراه با خشونت است را کودتا می‌گویند. البته خشونت‌ی که در کودتا به کار بسته می‌شود، معمولاً محدود است؛ تعداد کودتاگران معمولاً اندک هستند؛ فعالان سیاسی پیش از کودتا پایه‌های نهاد قدرت را درون نظام سیاسی در اختیار دارند (هانتینگتون، ۱۳۷۰: ۳۲۰).

۳. مقایسه کودتا با حرکت اصحاب جمل

با توجه به تعاریف و ویژگی‌هایی که برای کودتا ذکر شد به مقایسه ویژگی‌های کودتا با ویژگی‌های حرکت اصحاب جمل می‌پردازیم. حرکت اصحاب جمل ائتلافی بین طلحه، زبیر و عایشه که به صورت غیرقانونی شکل گرفت و با حمایت مالی عبدالله بن عامر و یعلی بن امیه (عسکری، ۱۳۸۳: ۸۰/۱) به تجهیز نیرو پرداختند با این هدف که حاکمیت امام علی (ع) را براندازند در این راستا شهر بصره را به تسخیر خود در آوردند و در آنجا به قتل و غارت پرداختند (ابن‌ابی‌الحدید، ۱۳۳۷: ۳۲۱/۹-۳۲۲؛ جرداق، ۱۳۷۳: ۴۵) به طوری که در نهایت این حرکت منجر به جنگ داخلی شد.

ویژگی کودتا	ویژگی حرکت اصحاب جمل
اتتلاف سیاسی غیرقانونی	اتتلاف بین عایشه، طلحه و زبیر
براندازی حاکمیت	براندازی حکومت امام علی(ع)
همراه با خشونت	قتل و غارت مردم بصره و جنگ
اقلیت کوچک مسلح	گروه کوچک نسبت به حاکمیت
ناگهانی و محدود بودن	-

با توجه به موارد فوق، حرکت اصحاب جمل با اکثریت ویژگی‌های کودتا سازگار است و ظاهراً تنها در ویژگی ناگهانی و محدود بودن با آن سازگار نیست؛ زیرا در دوره شکل‌گیری حرکت اصحاب جمل به دلیل نبود امکانات مدرن در زمینه ارتباطی و نظامی، امکان اقدام ناگهانی مشابه عصر حاضر وجود نداشته است؛ لذا از حرکت اصحاب جمل می‌توان با عنوان کودتا یاد کرد.

۴. معرفی ماهیت اصحاب جمل

امام علی(ع) از این گروه در نهج البلاغه با عنوان ناکثین «فَلَمَّا نَهَضْتُ بِالْأَمْرِ نَكَثَتْ طَائِفَةٌ» (خطبه/۳)؛ هنگامی که، زمام کار را به دست گرفتم جماعتی از ایشان عهد خود شکستند، «کنتم جند المرأة و اتباع البهیمة» (خطبه/۱۳)؛ سربازان زن و پیروان چارپا (شتر)، «حزب الشیطان» (خطبه/۱۰)؛ حزب شیطان یاد می‌کند.

مشهورترین نام آنها همان ناکثین یعنی پیمان‌شکنان است طبق آنچه که در روایات ذکر شده است نام‌گذاری به ناکثین اولین بار از سوی پیامبر(ص) صورت گرفته است (ابن بابویه، ۱۳۷۶: ۳۸۱؛ طوسی، ۱۴۱۴: ۳۶۵). ناکثین، اولین کسانی بودند که باب معارضه را به روی امام علی(ع) باز کردند، که در رأس آنها زبیر، پسر عمه پیغمبر(ص) و طلحه و همچنین عایشه همسر پیامبر(ص) هستند. علاوه بر این سه نفر دو حامی مالی نیز داشتند؛ یکی از این افراد عبدالله بن عامر که قبلاً فرماندار بصره در زمان عثمان بود و امام علی(ع) او را معزول کرد و دیگری یعلی بن امیه بود که او نیز در زمان عثمان فرماندار یمن بود و توسط امام علی(ع) از حکومت برکنار شد (عسکری، ۱۳۸۳: ۸۰/۱).

این گروه با اتکا بر چهار ویژگی سران خود دست به کودتا زدند، امام علی(ع) به ویژگی‌های برجسته هریک از آنها اشاره می‌کند: «وانی بلیت باربعة: ادهی الناس واسخاهم طلحة، واشجع الناس الزبیر، واطوع الناس فی الناس عائشة، واسرع الناس ای فتنة یعلی بن امیه»؛ من امروز در مقابل چهار شخصیت که دست به دست هم داده‌اند، قرار گرفته‌ام. طلحه، زیرک‌ترین و سخی‌ترین مردم، زبیر، شجاع‌ترین زمان. عایشه که مطاع و فرمانروا ترین فرد میان مسلمانان است. یعلی بن امیه نیز، آشوبگر و فتنه‌انگیزترین مردم می‌باشد (همان: ۸۱).

سابقه شکل‌گیری جبهه ناکثین برمی‌گردد به رخداد‌های پس از رحلت پیامبر(ص) زمانی که در میان

مهاجران سه گرایش اموی و هاشمی و گروه میانه بودند. امویان به دلیل عنادورزی طولانی‌شان بر ضد اسلام و هاشمیان به دلیل حسادت قریش و به ویژه مشکلاتی که با امام علی(ع) داشتند هیچ‌کدام نتوانستند خلافت پس از آن حضرت را به دست آورند. نتیجه کنار گذاشتن این گروه آن بود که جناح میانی قریش که همان ابوبکر و عمر بودند بر سر کار آمدند. در دوره این دو نفر هر چه بود، زمینه مناسبی در میان تمامی قریش برای خلافت عثمان که خود از بنی‌امیه بود پیش آمد. زمانی که عثمان در دایره قریش تنها به شاخه امویان پرداخت، بار دیگر خط میانی، هوس خلافت کرد. در میان آنان، طلحه که هم طایفه‌ای ابوبکر یعنی از بنی تیم بود، خواست تا با حمایت عایشه، به خلافت دست یابد. زبیر نیز چندی او را کمک می‌کرد و گاه خود هوس خلافت داشت این گروه در زمان روی کار آمدن امام علی(ع) ابتدا حکومت جدید علوی را پذیرفت به گمان آن که بتواند سهم عمده‌ای در حکومت تازه داشته باشد (جعفریان، ۱۳۸۵: ۲۵۳-۲۵۵)؛ به همین منظور در زمان خلافت امام علی(ع) نزد امام آمدند درخواست شراکت در امر خلافت کردند؛ «نبایعک علی انا شرکاؤک فی هذا الأمر»؛ طلحه و زبیر به او گفتند با تو بیعت می‌کنیم بدین شرط که ما هم در امر خلافت با تو شریک شویم و امام در پاسخ آنها می‌فرماید: «لا و لکنکما شریکان فی القوّة و الاستعانة و عونان علی العجز و الأود» (حکمت/۱۹۳)؛ نه شما با من باشید در نیرو بخشیدن و پایداری کردن و به هنگام سختی و درماندگی دو یار من باشید؛ که می‌توان اولین جرقه‌های شکل‌گیری این جریان سیاسی را در این درخواست آنها دید.

۵. عمل اصحاب جمل و کودتاگران در مواجهه با امام(ع)

۵-۱. توسل به حامی بزرگ و ذی‌نفوذ

طلحه و زبیر با اینکه خود از اصحاب بزرگ پیامبر(ص) بودند؛ اما با توجه به اینکه در میان مردم دارای مقبولیت عامه نبودند جهت رسیدن به مقاصد خود به یک حامی نیازمند بودند که در میان مردم دارای مقبولیت باشد و بتواند به کودتای آنها مشروعیت و مقبولیت بدهد؛ لذا برای این مورد عایشه همسر پیامبر(ص) و دختر خلیفه اول را انتخاب کردند. امام علی(ع) در مورد وجه فرمانبرداری مردم از عایشه می‌فرماید: «در میان مردم از همه بیشتر فرمانبردار داشتند به طوری که هرگز چیزی را با دست اشاره نکرد مگر آنکه مردم از او پیروی کردند» (عسکری، ۱۳۸۳: ۸۱/۱؛ جرداق، ۱۳۷۳: ۱۸۳-۱۸۲). همچنین آنها می‌دانستند که او نسبت به امام علی(ع) و حکومت او ناخشنود است (محمدبن‌نعمان، ۱۴۱۳: ۴۰۹-۴۱۰). به همین منظور طلحه و زبیر به‌عنوان اولین بیعت‌کنندگان برای پی‌ریزی افکار خود به بهانه حج درخواست رفتن به مکه کردند (مهدوی دامغانی، ۱۳۷۵: ۱۰۹/۱) تا عایشه همسر پیامبر(ص) را با خود همراه سازند امام(ع) در مورد این عمل آنها می‌گوید: «طلحه و زبیر و یارانشان بر من خروج کردند و همسر رسول خدا(ص) را به همراه خود می‌کشیدند چونان کنیزی را که به بازار برده‌فروشان می‌برند، به بصره روی آوردند، درحالی‌که همسران خود را پشت پرده نگه‌داشته» (خطبه/۱۷۱). با توجه به جایگاه

عایشه (همسر پیامبر(ص) و دختر خلیفه اول) از تشبیه امام(ع) برمی‌آید که عایشه ابزار مناسبی برای جلب توجه عامه مردم بود، همان‌طور که هانتینگتون (۱۹۲۷-۲۰۰۸) می‌گوید: یکی از عوامل پیروزی کودتا این است که به تأیید بخش قابل توجهی از فعالان سیاسی برسد (هانتینگتون، ۱۳۷۰: ۳۲۰). در این راستا طلحه و زبیر با توجه به همین امر در جهت جلب نظر مردم و مشروعیت دادن به حرکت سیاسی خود دست به ائتلاف زدند.

۵-۲. علت تراشی و بهانه‌جویی

طلحه و زبیر بعد از جلب موافقت عایشه به همراه او به سوی بصره حرکت کردند، این حرکت با توجه به فضای آن زمان نوعی خروج علیه خلیفه مسلمین بود به همین منظور باید ابتدا دستاویزی محکم برای این خروج به مردم عرضه می‌کردند تا افکار عمومی را متقاعد سازند که این حرکت برای هدفی والا شکل گرفته است؛ لذا آنها قتل عثمان را بهانه کردند (خطبه/۱۷۳) که اولین نشانه‌های این دستاویز در هنگام ملاقات این دو با عایشه از کلام او بیان شد؛ هر چند که عایشه دلخوشی از عثمان نداشت (عسکری، ۱۳۸۳: ۷۰) ولی با این حال هنگامی که عایشه شنید مردم بعد از عثمان، علی(ع) را برگزیده‌اند گفت: اگر این حرف صحیح باشد ای کاش آسمان بر زمین فرو ریزد و از همان وقت می‌گفت: «قتلوا ابن عفان مظلوما»؛ عثمان را مظلوم کشتند (فخررازی، بی‌تا، ۳۴۳/۴؛ مکارم شیرازی، ۱۳۷۵: ۳۰۱/۳؛ آشتیانی و امامی، بی‌تا: ۳۹۱/۱).

از طرفی در افکار عمومی طلحه و زبیر مقصر بودند؛ زیرا این دو نفر از اولین بیعت‌کنندگان با امام علی(ع) بودند و بیعت شکستند، در این راستا آنها قبل از خروج از مدینه به مکه و برای توجیه مردم علت شکستن بیعت را ترس از امام(ع) می‌دانستند و از بیعت خود با امام با عنوان بیعت با دست‌یاد کرد نه با قلب (خطبه/۸؛ مهدوی دامغانی، ۱۳۷۵: ۱۱۰/۱) بنابراین با این بهانه و ترفند، ادعا کردند که آن بیعت درست نبوده و حکومت امام، لااقل در نظر آنان مشروع نیست، بنابراین تعهدی به آن بیعت (اجباری) نسبت به خلیفه ندارند همچنین این دو در میان مردم بصره علت حرکت خود را نه برای خلافت بلکه به قصد اصلاح امت پیامبر(ص) و رواج طاعت خداوند می‌دانستند (محمد بن نعمان، ۱۴۱۳: ۳۰۴) و با این اعمال مردم را سرگردان کردند که کدام گروه حق است (جردای، ۱۳۷۳: ۱۷۶)؛ به طوری که مردی بنام «کلیب جرمی» پس از آن که گروهی از مردم بصره وی را نزد حضرت فرستادند تا حقیقت حال او را با اصحاب جمل معلوم نماید و شبهه آنان برطرف شود، امام «ع» رفتار خود را با آنان طوری توضیح داد که از آن پس مرد دانست وی بر حق است (همان: ۱۷۷).

یکی از نگرانی‌های امام در رابطه با اصحاب جمل ایجاد شک و تردید در میان عوام بود که امام در خطبه ۴ می‌فرماید: «نگرانی من هرگز به خاطر خودم نبود بلکه به خاطر این بود که مبادا با آمدن همسر پیامبر(ص) به میدان و فریاد دروغین خونخواهی قتل «عثمان» و حضور جمعی از صحابه پیمان‌شکن در لشکر دشمن، گروهی از عوام به شک و تردید بیفتند» (مکارم شیرازی، ۱۳۷۵: ۴۲۹/۱-۴۳۰).

هر حرکت سیاسی براندازانه برای همراه سازی افکار عمومی با خود نیازمند یک سری دستاویز و بهانه علیه حزب حاکم است تا در صورت پیروز شدن ادامه حیات آنها با مشکل مواجه نشود. به همین منظور طلحه و زبیر به دو دستاویز قتل عثمان و بیعت زوری توسل جستند.

۵-۳. نمادسازی

واژه نماد در لغت به معنای نشانه، دال، نمودگار، نمون، رمز است (آریان پور، ۱۳۸۵: ۸۶۲) نماد، نشانه‌ای است که میان صورت و مفهوم آن نه شباهت عینی است و نه رابطه همجواری بلکه رابطه‌ای است قراردادی نه ذاتی و خود به خودی (محسنیان راد، ۱۳۸۵: ۲۰۲). در واقع نمادها برای توضیح تصاویر ذهنی ساخته می‌شود (استوار، ۱۳۹۱: ۲۵).

این گروه برای تأثیرگذاری بیشتر بر عامه مردم و مورد تقدس قرار دادن عایشه، او را سوار بر شتر سرخ‌موی کردند. شتر در فرهنگ عرب از جایگاه بخصوصی برخوردار است به طوری که اسامی مختلفی برای شترها بیان کرده‌اند و حتی آن‌ها را نماد برای انسان قرار داده‌اند به‌عنوان مثال «بکر» نماد جوان، «قُلُوص» نماد دختر و «بعیر» نماد انسان است (ثعالبی، ۱۴۱۴: ۵۴). «جمل» شتر نری است (ابن سیده، ۱۴۲۱: ۴۴۷/۷) که دندان نیش و پیشین دهان او درآمده باشد (راغب، ۱۳۷۴: ۴۱۳/۱) و سن آن به نه سال رسیده باشد (مطرزی، ۱۹۷۹: ۱۶۰/۱) به منزله مرد کامل در نزد عرب است (ثعالبی، ۱۴۱۴: ۵۴) که زوج آن ناقه به مانند زن است (ثعالبی، ۱۴۱۴: ۵۴؛ جوهری، ۱۳۷۶: ۱۶۶۱/۴) این نوع شتر گران‌بهاست (دهخدا، ذیل سرخ مو). با توجه به موارد فوق علت انتخاب جمل دو چیز است؛ نخست نماد مرد بودن و قدرت و دیگری گرانبها بودن آن است.

امام (ع) در کلامش به نماد آنها اشاره دارد «کنتم جند المرأة و اتباع البهیمه، رغا فاجبتم و عقر فهربتم» (خطبه/۱۳)؛ شما سپاهیان آن زن بودید و پیروان آن ستور. که چون بانگ کرد اجابتش کردید و چون کشته شد روی به گریز نهادید. به گفته بعضی از مورخان، شتر عایشه در جنگ جمل به منزله پرچم لشکر بود و همه، اطراف آن را گرفته بودند و در پای آن شمشیر می‌زدند و مردان جنگی لشکر «طلحه و زبیر» در زیر این پرچم تا آخرین نفس جنگ می‌کردند و کشته می‌شدند. در بعضی از روایات آمده: در آن روز هفتاد نفر از قریش افسار شتر عایشه را به‌دست گرفتند و یکی پس از دیگری کشته شدند. گروهی که بیش از همه در جنگ جمل از شتر دفاع می‌کردند جنگجویان قبیله «بنی ضبّه» و «ازد» بودند (مکارم شیرازی، ۱۳۷۵: ۵۰۶/۱-۵۰۵).

نمادسازی متناسب با ذائقه مردم زمانه صورت می‌گیرد؛ زیرا نماد واسطه بین اصل و ذهن مردم است و هرچه آشنایی قبلی ذهنی مردم نسبت به نماد بیشتر باشد ماندگاری آن در ذهن مردم نیز بیشتر خواهد شد.

۵-۴. قتل و غارت، جنگ

یکی از ویژگی‌های کودتا خشونت همراه آن است که اصحاب جمل بعد از آن که در بصره قدرت گرفتند،

به خزانه‌ی بصره و بیت‌المال حمله نموده و آن را غارت کردند و همچنین به مردم حمله نمودند و عده‌ای را شکنجه و عده‌ای دیگر را به قتل رساندند (جرداق، ۱۳۷۳: ۴۵). ابن ابی‌الحدید می‌گوید: «در جریان دستگیری عثمان بن حنیف ۷۰ نفر از سباجه به دست زبیر کشته شدند و گروهی از آنان که حفاظت از بیت‌المال را رها نکردند، شبانه مورد تهاجم نیروهای ناکثین قرار گرفتند و ۵۰ نفر از آنان اسیر و به شهادت رسیدند. پس از دستگیری عثمان بن حنیف، «حُکیم بن جبّله» با ۳۰۰ نفر از قبیله «عبدالقیس» قیام کرد که همگی به دست ناکثین کشته شدند» (ابن‌ابی‌الحدید، ۱۳۳۷: ۳۲۱/۹-۳۲۲).

سرانجام این دو، همراه با «عایشه» در ماه ربیع الثانی سال ۳۶، شهر «بصره» را با نیرنگ تصرف کرده و با گمراه ساختن مردم «بصره» برای خود بیعت گرفتند و شکاف دیگری در پیکر جامعه اسلامی وارد ساختند؛ و به نقل «تاریخ یعقوبی» این جنگ تنها چهار ساعت طول کشید که لشکر «طلحه» و «زبیر» در هم شکست. در این جنگ به گفته بعضی ده هزار نفر و به روایتی هفده هزار نفر از طرفین کشته شدند و با این ضایعه عظیم نخستین مخالفت جدی، در هم شکسته شد و مسؤولیت آن بر گردن آتش‌افروزان جنگ قرار گرفت (مکارم شیرازی، ۱۳۷۵: ۳۹۱/۱-۳۹۰).

۶. مواجهه و عکس‌العمل امام (ع) در مقابله با کودتا

در مقابل امام به مقتضای شرایط و موضع‌گیری آنها برخوردهای با این گروه داشتند که به ترتیب در زیر به آنها پرداخته می‌شود.

۶-۱. برخورد به مقتضای شرع و سیاست اسلامی

در ابتدای شروع جریان اصحاب جمل، امام به نیت آنها واقف بود که طلحه و زبیر سودای خلافت دارند، آن هنگام که این دو اجازه رفتن به حج را از امام درخواست کردند امام نیت آنها را آشکار کرد به آنها فرمود: «و الله ما تريدان العمرة و انما تريدان الغدرة» (خطبه/۴۳)؛ سوگند به خدا که قصد «عمره» ندارید بلکه قصد نیرنگ و پیمان‌شکنی را کرده‌اید و هم‌چنین «ما زلت انتظر بکم عواقب الغدر و اتوسمکم بحلیة المغترین، حتی سترنی عنکم جلیاب الدین و بصرتیکم صدق التیة. اقامت لکم علی سنن الحق فی جواد المصلّة، حیث تلثقون و لا دلیل و تحتفرون و لا تمیهون» (خطبه/۴)؛ من همواره در انتظار غدر و مکر شما می‌بودم و در چهره شما نشانه‌های فریب‌خوردگان را می‌دیدم. شما در پس پرده دین جای کرده بودید و پرده دین بود که شما را از من مستور می‌داشت، ولی صدق نیت من پرده از چهره شما برافکند و قیافه واقعی شما را به من بنمود. در حقیقت این جملات امام (ع) پاسخ به دو سؤال متعدّد می‌باشد: اولاً: اگر امام انتظار پیمان‌شکنی آنها را داشت و نشانه‌هایش را در آنها می‌دید چرا این مطلب را آشکار نفرمود و ثانیاً: این آگاهی بر درون و باطن آنها از کجا پیدا شد. امام در پاسخ سؤال اول می‌فرماید: «استتار در پرده دین بود که ایجاب می‌کرد این راز مکتوم بماند» و در پاسخ سؤال دوم می‌فرماید: «صفای دل، مرا آگاه ساخت» (مکارم شیرازی، ۱۳۷۵: ۴۲۲/۱-۴۱۹).

از طرفی هنگامی که انسان احوال و ویژگی‌های آن حضرت را در نظر گیرد انصاف می‌دهد که در تمام این موارد آن چه آن بزرگوار انجام داده به مقتضای شرع بوده و بیرون از احکام الهی نبوده است (ابن میثم، ۱۳۷۵: ۸۵۴/۳)؛ اما از نظر شرع بخاطر این که تا شخص کاری را انجام نداده باشد نمی‌توان وی را تعقیب کرد و اما از جهت سیاست باید دانست که این دو از بزرگان و پیشقدمان و از شخصیت‌های مهاجران بودند و جلوگیری از آنها بدون ثبوت جرم روشن، موجب تنفر مردم و عدم اعتماد به حکومت می‌شد، مردم می‌گفتند بزرگان و رؤسا را متهم می‌کند و حبس می‌نماید خصوصاً «طلحه» که نخستین بیعت‌کننده با او و «زبیر» که مشهور به طرفداری آن حضرت بود (آشتیانی و امامی، بی‌تا: ۵۸۲/۲).

در واقع حاکمیت جامعه همواره باید در نظر داشته باشد که اولین ضربه‌ها ممکن است در داخل بدنه‌ی خود نظام صورت گیرد و باید حرکت سران را زیر نظر بگیرد اما تا حرکتی انجام نداده‌اند حق هیچ‌گونه برخوردی با آنها ندارد، دو نکته مهم در اینجا از نحوه شناخت این گونه حرکت‌ها در کلام امام منعکس است نخست اینکه این گونه حرکت‌ها به دلیل استتار در پس پرده دین ممکن است برای اکثریت ناشناخته بماند و نکته دیگر آگاهی قبل از وقوع آن است یعنی این آگاهی هرچند نسبی باشد در کنترل و سرکوب کودتا می‌تواند کمک‌رسان باشد؛ این آگاهی تا حد زیادی بستگی به دو مورد دارد یکی کنترل اطلاعاتی بر فعالان سیاسی جامعه، دوم وجود بصیرت در رأس حکومت.

۲-۶. شناسایی و معرفی انگیزه‌های اصلی کودتاگران و مخالفان

نکته مهم در برخورد سنجیده با کودتا شناخت نسبت به علل و انگیزه سران کودتا است؛ تا بدین وسیله نه خوش‌بینی نسبت به آنها حاصل شود که فریب آنها را بخوری و نه بدبینی که منجر به برخورد سخت با آنها گردد.

انگیزه اصلی عایشه: امام با استدلال، کینه داشتن عایشه نسبت به خود را اثبات می‌کند و می‌فرماید: «اما بر فلان زن، اندیشه زنان غلبه یافت و کینه در سینه او جوشیدن گرفت، همچون بوته آهنگران که در آن فلز گدازند- اگر او را فرامی‌خواندند که آنچه با من کرد با دیگری کند، نمی‌پذیرفت» (خطبه/۱۵۵). امام (ع) در اینجا انگیزه اصلی دشمنی عایشه را ناشی از گذشته می‌داند که در مورد دلایل این دشمنی علل بسیاری نقل شده است (نک: ابن میثم بحرانی، ۱۳۷۵: ۴۷۲/۳-۴۷۳).

انگیزه طلحه: امام (ع) انگیزه اصلی طلحه را رسیدن به حکومت می‌داند؛ «نبايعك على انا شركاؤك في هذا الامر» (حکمت/۱۹۳)؛ طلحه و زبیر به او گفتند با تو بیعت می‌کنیم بدین شرط که ما هم در امر خلافت با تو شریک شویم. انگیزه دیگر او فرار از اتهام به قتل عثمان معرفی می‌کند؛ «و الله ما استعجل متجردا للطلب بدم عثمان الا خوفا من ان يطالب بدمه لانه مظنته و لم يكن في القوم احرص عليه منه، فاراد ان يغالط بما اجلب فيه ليلتبس الامر و يقع الشك» (خطبه/۱۷۳)؛ به خدا سوگند، طلحه چونان شمشیری از نیام برکشیده در طلب خون عثمان شتاب نکرده، جز آنکه، می‌ترسد دیگران خون عثمان را از او بطلبند. زیرا او خود به کشتن عثمان مظنون است و در میان خیل کشتندگان عثمان هیچ‌کس آزمندتر از او بدین کار نبود.

حال می‌خواهد مردم را به غلط اندازد تا امر مشتبه شود و شک در دل‌ها لانه سازد. انگیزه زبیر: امام (ع) انگیزه اصلی زبیر را رسیدن به حکومت می‌داند «نبايعك علي انا شركاؤك في هذا الامر» (حکمت/۱۹۳)؛ طلحه و زبیر به او گفتند با تو بیعت می‌کنیم بدین شرط که ما هم در امر خلافت با تو شریک شویم.

در میان مشارکت‌کنندگان سیاسی در حرکت اصحاب جمل تنها زبیر و طلحه ادعای حکومت داشتند که امام علی (ع) نیز به خوبی به این امر اشاره می‌کند هر یک از آن دو چنین می‌پندارد که حکومت فقط از اوست نه از دوستش؛ اما طلحه پسر عموی عایشه است و زبیر شوهر خواهر اوست، به خدا سوگند بر فرض که به خواسته خود برسند، که هرگز نخواهند رسید، پس از نزاع و ستیز بسیار سخت که با یکدیگر خواهند کرد، یکی از ایشان گردن دیگری را خواهد زد (مهدوی دامغانی، ۱۳۷۵: ۱۱۰/۱).

۳-۶. روشنگری‌های منطقی در مورد دستاویزهای دروغین

این گروه به دو دستاویز برای خروج بر خلیفه چنگ انداختند نخست قتل عثمان و دیگری بیعت با ترس (اجبار) است.

۱-۳-۶. قتل عثمان

امام (ع) برای مقابله با دستاویز قتل عثمان به روشنگری می‌پردازد و در این راستا مخاطب خود را مردم کوفه قرا می‌دهد نکته قابل توجه در روشنگری‌های امام (ع) استفاده از قیاس منطقی است. استدلال نخست: قیاس مضمَر (نامه/۱)

مقدمه اول: «كَانَ طَلْحَةُ وَ الزُّبَيْرُ أَهْوَى سِرِّهَمَا فِيهِ الْوَجِيفُ، وَ أَرْفَقُ حِدَانَهُمَا الْعَنِيفُ»؛ با این بیان که آسان‌ترین رفتارشان تندی و آهسته‌ترین آوازشان رنج‌آور بود، کنایه از آن است که این دو نفر در فراهم کردن قتل عثمان بسیار سعی و کوشش داشتند و دست‌اندرکار آن بودند. مقدمه دوم (کبرای قیاس): هر کس چنین باشد و حالتی مثل این سه نفر داشته باشد به داخل شدن در قتل عثمان و وادار کردن مردم بر آن سزاوارتر است (ابن میثم بحرانی، ۱۳۷۵: ۴/۵۷۵-۵۷۶). استدلال دوم:

اگر من در آن کار با آنان شریک بوده‌ام (پس) آنان خود بی‌نصیب نبوده‌اند. اگر آنان خود و بی‌من چنان کرده‌اند، پس آن‌ها باید بازخواست شوند. نتیجه نهایی: ایشان حقی را طلب می‌کنند که خود آن را وا گذاشتند و خونی را می‌خواهند که خود آن را ریخته‌اند امام (ع) با این استدلال عدالت آنها را زیر سؤال می‌برد و در این مورد می‌فرماید: آنها نخستین گامی که در راه عدالت برمی‌دارند، باید به زیان خود حکم دهند (خطبه/۱۳۷).

استدلال سوم: نسبت به طلحه

اگر فرزند عفان ظالم می‌بود- چنانکه او می‌پنداشت- شایسته بود که قاتلانش را یاری دهد و با یاری کنندگانش ستیزه کند.

و اگر مظلوم می‌بود، سزاوار چنان بود، که در زمره کسانی باشد که شورشگران را از او باز دارد و بی‌گناهی‌اش را عذری آورد.

و اگر در تردید بود که او ظالم است یا مظلوم، بهتر آن بود که کناری می‌گرفت و به گوشه‌ای می‌خزید و مردم را با او به حال خود می‌گذارد (خطبه/۱۷۳).

۶-۳-۲. بیعت با ترس

استدلال نخست: قیاس مضمهر (نامه/۱)

مقدمه اول: «و بَايَعِي النَّاسَ غَيْرَ مُسْتَكْرِهِينَ وَ لَا مُجْبَرِينَ، بَلْ طَائِعِينَ مُخَيَّرِينَ»؛ در آن استدلال شده بر آن که اصحاب جمل از بندگی خدا خارج شده و به مکر و فریب گراییدند و پیمان‌شکنی کردند و در امری داخل شدند که خداوند می‌فرماید: ﴿وَالَّذِينَ يَنْقُضُونَ عَهْدَ اللَّهِ مِنْ بَعْدِ مِيثَاقِهِ وَ يَقْطَعُونَ مَا أَمَرَ اللَّهُ بِهِ أَنْ يُوصَلَ وَ يُفْسِدُونَ فِي الْأَرْضِ أُولَئِكَ لَهُمُ اللَّعْنَةُ وَ لَهُمْ سُوءُ الدَّارِ﴾ (رعد/۲۵)؛ ﴿فَمَنْ نَكَثَ فَإِنَّمَا يَنْكُثُ عَلَى نَفْسِهِ وَ مَنْ أَوْفَى بِمَا عَاهَدَ عَلَيْهِ اللَّهُ فَسَيُؤْتِيهِ أَجْرًا عَظِيمًا﴾ (فتح/۱۰).

مقدمه دوم (کبرای قیاس): به دلیل این دو آیه که ذکر شد مردم با هر کس از روی میل و اختیار بیعت کردند، روا نیست بیعت او را نقض کنند و با او از در جنگ درآیند (ابن میثم بحرانی، ۱۳۷۵: ۵۷۸/۴-۵۷۹). استدلال دوم:

اگر شما از روی رضا با من بیعت کرده‌اید؛ پس از این بیعت شکنی باز گردید و فوراً توبه کنید. اگر به اکراه بیعت کرده‌اید، به سبب تظاهر به طاعت و در دل نهان داشتن معصیت، پس راه بازخواست خود را بر من گشاده داشته‌اید (نامه/۵۴). نتیجه در این دو استدلال این می‌شود که آنها در هردو صورت دروغ‌گو هستند.

امام (ع) در جایی دیگر از زبیر درخواست استدلال صحیح می‌کند و می‌گوید اگر در ادعای خود (با) دستش بیعت کرده و با دلش بیعت نکرده، بر حق است، باید دلیل بیاورد و گرنه، به جمع یاران من که از آنان دوری گزیده است، بازگردد (خطبه/۸).

به‌طور قطع هر حرکت سیاسی غیرقانونی علیه حاکمیت، نیازمند دستاویزهایی عامه‌پسند هستند که در بیشتر موارد برای اقناع عمومی دست به دامن آنها می‌شوند تا بدین وسیله پایگاه مردمی را با خود همراه سازند، با توجه به رفتار امام علی (ع) در این مورد بهترین راه مقابله با این حربه روشنگری با استدلال عقلانی است در جهت آگاهی دادن به مردم است.

۶-۴. مذاکره با هدف پیشگیری و جلوگیری از صدمات بیشتر

امام علی (ع) از ابتدای حرکت اصحاب جمل تا قبل از جنگ دائم در حال مذاکره با آنها بود؛ و در این مورد با ارسال نامه، فرستادن نماینده و مذاکره مستقیم آنها را از جنگ بازمی‌داشت

امیر مؤمنان (ع) در ذی قار نامه‌ای به سران ناکثین نوشت و در آن بزرگی گناهمانی که در بصره مرتکب شده بودند نظیر کشتار مسلمانان و شکنجه عثمان بن حنیف، را به آنان یادآوری کرد و از آنان خواست که

از مخالفت با او دست بردارند و به جمع مسلمانان بپیوندند. ولی نامه امام (ع) در آنها هیچ تأثیری نکرد، چه اینکه آنان گوش خود را بر هر صدای حقی بسته و تصمیم به مبارزه با آن حضرت گرفته بودند (محمد بن نعمان، ۱۴۱۳: ۳۱۳-۳۱۴). امام علی (ع) علاوه بر نامه‌ای که به طلحه و زبیر نوشت، پسر عموی خود عبدالله بن عباس را مخصوصاً به سوی زبیر اعزام نمود و به وی دستور داد که تنها با زبیر ملاقات کند و از ملاقات با طلحه پرهیز نماید؛ زیرا او مردی انعطاف‌ناپذیر است (عسکری، ۱۳۸۳: ۹۴/۱).

امام (ع) بار دوم عبدالله بن عباس را پیش خود خواند و او را به همراهی زید بن صوحان به نزد عایشه اعزام نمود و به آنان دستور داد که: پیش عایشه بروید و بگوئید که: عایشه! فرمان پروردگارت بر تو این است که تا دم مرگ در خانه خود باشی و از خانهات بیرون نروی، ولی چه کنم؟ که عده‌ای تو را فریب داده و از خانهات بدر آورده‌اند و برای پیشرفت کارشان، برای رسیدن به هدف و مقصودشان، تو را با خود هم صدا و هماهنگ ساخته‌اند و عده‌ای از مسلمانان در اثر هماهنگی و هم‌کاری تو با آنان به اشتباه افتاده و در معرض نابودی و هلاکت قرار گرفته‌اند و خود را بسر نوشت شومی مبتلا ساخته‌اند. عایشه! تو باید از اینجا به خانهات برگردی و از ایجاد جنگ و خونریزی در میان مسلمانان به دور و بر حذر باشی (همان).

علی (ع) از نزدیک با زبیر سخن گفت و به زبیر، که او را نصیحت‌پذیرتر می‌دانست، حدیثی از پیغمبر را یادآوری کرد و زبیر تأیید کرد و گفت اگر این را به یاد داشتیم، به این راه نمی‌آمدم، به خدا هرگز با تو نمی‌جنگم (مهدوی دامغانی، ۱۳۷۵: ۱۱۰/۱-۱۱۱).

با توجه به اینکه گروه کودتاچیان سعی دارند با خشونت حکومت را براندازند و ممکن است آسیب‌های جانی و مالی در پی داشته باشد و از طرفی اینان خود روزی از نخبگان جامعه بوده‌اند عمل درست حاکمیت در ابتدا مذاکره و فراخواندن آنها به توبه است.

۵-۶. جنگ و سرکوب

امام علی (ع) به ناچار مجبور شد با اصحاب جمل وارد جنگ شود و در این راستا اولین کاری که انجام داد نابودسازی نماد اصحاب جمل بود. به نظر می‌رسید امام (ع) چون می‌دیدند که اگر نماد اصحاب جمل یعنی شتر، زنده بماند دستمایه فتنه‌های بیشتر می‌گردد لذا دستور داد نماد آنها را از بین ببرند. در میدان نبرد با صدای بلند فرمود: «ویلکم اعقروا الجمل فانه شیطان»؛ وای بر شما شتر را بزنید و پی کنید که آن شیطانی است سپس اضافه فرمود: این شتر را بکشید و گرنه عرب، نابود خواهد شد و شمشیرها همچنان در حرکت خواهد بود. اینجا بود که جنگ‌آوران سپاه امام به طرف شتر حمله کردند و در یک حمله برق‌آسا آن را پی نمودند، شتر بر زمین افتاد و نعره بلندی کشید و در این هنگام از اطراف آن فرار کردند آنگاه امام فرمود: «وعقر فهریم» (ابن ابی‌الحدید، ۱۳۳۷: ۲۵۴/۱؛ خوئی، ۱۳۸۵: ۱۹۰/۳). در بعضی از روایات آمده که علی (ع) دستور داد لاشه شتر را آتش زنند و خاکسترش را به باد دهند و فرمود: خدا لعنت کند آن را، چقدر به گوساله «سامری» شبیه است سپس این آیه ۹۷ طه را تلاوت کردند (مکارم شیرازی، ۱۳۷۵: ۱۳۷۵).

(۵۰۸/۱).

پس از جنگ جمل، حضرت علی علیه السلام به محمد بن ابوبکر دستور داد خواهرش عایشه را به خانه بنی خلف انتقال دهد تا درباره او تصمیم بگیرد (محمد بن نعمان، ۱۴۱۳: ۳۷۱). امام (ع) در مورد عایشه فرمود: به هر حال حرمتی که در نخست داشت همچنان، بر جای است و حساب او با خداست (خطبه/۱۵۶). عایشه آن چنان تحت تأثیر برخورد کریمانه و بزرگووارانه حضرت علی علیه السلام قرار گرفت که پس از جنگ می گفت: آرزو داشتم ۲۰ سال قبل از آن حادثه مرده بودم (ابن ابی الحدید، ۱۳۳۷: ۲۶۴/۱).

امام علی (ع) در نهایت در رابطه با کودتاگران دو عمل انجام داد که هر دو در جهت اهداف خاصی صورت گرفت؛

نخست نابودسازی نماد آنها یعنی شتر سرخ موی، امام با این عمل نشان داد چون نمادی که شما به آن چنگ زده اید سست و باطل است؛ با نابودی آن، شما نیز سست می شوید. از طرفی اگر امام شتر را در همان بحبوحه ی جنگ نابود نمی کرد، با توجه به دشمنان امام علی (ع) و نادانی مردم این نماد می توانست جنبه ی تقدس به خود بگیرد و دستاویزی برای حرکت های سیاسی آینده قرار گیرد در این صورت نابود کردن آن امری مشکل می بود.

اقدام دیگر امام بازگرداندن عایشه با همان احترامی که قبلاً داشت به خانه بود «و لَهَا بَعْدُ حُرْمَتُهَا الْأُولَى وَ الْحِسَابُ عَلَى اللَّهِ تَعَالَى» (خطبه/۱۵۶) و از برخورد با عایشه صرف نظر کرد. شارحان می گویند از نظر امام (ع) عایشه مستحق تنبیه و مجازات بود، اما به دلیل همسری پیامبر (ص) حرمت او باقی ماند (ابن ابی الحدید، ۱۳۸۶: ۲۰۰/۹؛ ابن میثم بحرانی، ۱۳۷۵: ۴۷۴/۳) البته در خصوص این کلام امام (ع)، برخی شارحان نهج البلاغه نظرات دیگری را نیز ارائه نموده اند (خویی، ۱۳۵۸: ۲۶۹/۹).

نتیجه گیری

این مقاله با هدف بررسی روش مقابله با کودتا در نهج البلاغه با محوریت اصحاب جمل به نتایج زیر دست یافت:

- ۱- حاکم جامعه اسلامی به عنوان یک فرد مسلمان وظیفه دارد همواره طبق دستورات الهی و قانون با کودتاچیان برخورد کند. نقش رهبری با بصیرت و آگاهی اطلاعاتی وی قبل از کودتا در کنترل و سرکوب آن در آینده بسیار مهم است.
- ۲- شناسایی و معرفی انگیزه های اصلی و دروغین کودتاچیان نیز در کنترل یا سرکوب کودتا مهم است؛ تا بدین وسیله نه خوش بینی نسبت به آنها حاصل شود که مردم فریب آنها را بخورند و نه بدبینی که منجر به برخورد سخت با آنها گردد؛ در این راستا بهترین عمل، روشن گری در مورد انگیزه های اصلی و آگاهی دادن در مورد انگیزه های دروغین با استفاده از استدلال های عقلانی به مردم است.
- ۳- با توجه به اینکه اکثر کودتاچیان از نخبگان و فعالان سیاسی یا نظامی جامعه هستند؛ مذاکره به

روش‌های مختلف در جهت بازگشت و توبه آنها حائز اهمیت است؛ زیرا با این عمل از خونریزی و خسارات مالی همچنین ایجاد شکاف در جامعه اسلامی جلوگیری می‌شود.

۴- آخرین مرحله برخورد با کودتاچیان سرکوب آنها است و نکته قابل توجه در این کار نابودسازی نماد آنها (در صورتی که در میدان نبرد قابلیت نابودسازی داشته باشد) است.

منابع

- قرآن کریم.
- آیتی، عبدالمحمد. (۱۴۲۰). **ترجمه نهج البلاغه**. تهران: انتشارات مؤسسه نهج البلاغه.
- ابن ابی الحدید. (۱۳۸۶). **شرح نهج البلاغه**، محمد أبو الفضل ابراهیم، دوم، دار إحياء التراث العربی.
- ابن بابویه، محمد بن علی. (۱۳۷۶). **أمالی**. ششم، تهران: کتابچی.
- ابن سیده، علی بن اسماعیل. (۱۴۲۱). **المحکم و المحيط الأعظم**، اول، بیروت: دار الکتب العلمیة.
- ابن میثم بحرانی، میثم بن علی. (۱۳۷۵). **شرح نهج البلاغه**، اول، مترجم: قربانعلی محمدی مقدم، اصغر نوایی یحیی زاده، مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی.
- آریان پور، منوچهر. (۱۳۸۵). **فرهنگ انگلیسی به فارسی**. چاپ یازدهم، تهران: جهان رایانه.
- استوار، مجید. (۱۳۹۱). «نقش نمادهای شیعه در پیروزی انقلاب اسلامی ایران»، **فصلنامه سیاست، مجله دانشکده حقوق و علوم سیاسی**، دوره ۴۲، شماره ۴، ۲۳-۴۲.
- آشتیانی، محمدرضا و جعفر امامی، محمد. (بی تا). **ترجمه گویا و شرح فشرده‌ای بر نهج البلاغه**. اول قم: انتشارات مطبوعات هدف.
- ثعالبی، عبدالملک بن محمد. (۱۴۱۴). **فقه اللغة**. اول، بیروت: دار الکتب العلمیة.
- جرداق، جورج. (۱۳۷۳). **بخشی از زیبایی‌های نهج البلاغه**. اول مترجم: محمدرضا انصاری، تهران: کانون انتشارات محمدی.
- جعفریان، رسول. (۱۳۸۵). **تاریخ سیاسی اسلام (تاریخ خلفا)**. چهارم، تهران: انتشارات دلیل ما.
- جمعی از نویسندگان. (۱۳۷۶). **انقلاب اسلامی و انقلاب‌های جهان**. قم: معاونت آموزش سازمان عقیدتی سیاسی وزارت دفاع و پشتیبانی نیروهای مسلح.
- جوهری، اسماعیل بن حماد. (۱۳۷۶). **الصحاح: تاج اللغة و صحاح العربیة**. اول، بیروت: دار العلم للملایین.
- خوئی، میرزا حبیب‌الله. (۱۳۸۵). **منهاج البراعة فی شرح نهج البلاغه**. چهارم، تهران، مکتب الاسلامیه.
- دهخدا، علی‌اکبر. (۱۳۷۷). **لغتنامه**. چاپ دوم، تهران: مؤسسه لغتنامه دهخدا.
- داعی‌نژاد، سید محمدعلی. (۱۳۷۹). «امام علی (ع) و اصول برخورد با دشمنان». **فصلنامه حکومت اسلامی**، شماره ۱۸، ۳۸۷-۳۹۹.
- دانشور حسینی، فهیمه. (۱۳۷۹). **شناسایی ناکتین و موضع‌گیری امام علی (ع) در برخورد با آنان**، پایان‌نامه کارشناسی ارشد دانشکده اصول دین.
- رازی، فخرالدین. (بی تا). **المحصل فی علم اصول الفقه**. جابر فیاض العلوانی، مؤسسه الرساله.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد. (۱۳۷۴). **ترجمه و تحقیق مفردات الفاظ قرآن**. دوم، تهران: مرتضوی.
- طوسی، محمد بن حسن. (۱۴۱۴). **الأمالی (للطوسی)**. اول، قم دار الثقافة.
- عرب صالحی، محمد. (۱۳۹۰). «خواص امت و جنگ جمل». **سخن تاریخ**، سال پنجم، شماره ۱۳، ۱۵۳-۱۸۶.

- عزالدین ابوحامد ابن ابی الحدید. (۱۳۳۷). شرح نهج البلاغه. اول، قم: کتابخانه عمومی آیت الله مرعشی نجفی.
- عسکری، مرتضی. (۱۳۸۳). احادیث ام المومنین عائشه. هفتم، تهران: کلیه اصول الدین.
- علیخانی، علی اکبر. (۱۳۸۰). «جایگاه مخالفان در نگرش سیاسی امام علی (ع)». مجله روش شناسی علوم انسانی، شماره ۲۶، ۴۶-۶۳.
- لحام، سعیدمحمد و همکاران. (۱۴۲۴). القاموس سیاسی و مصطلحات المؤترات الدولیه. بیروت: دارالکتب العلمیه.
- محسنیان راد، مهدی. (۱۳۸۵). ارتباط شناسی. چاپ هفتم، تهران: سروش.
- محمد بن نعمان، محمد. (۱۴۱۳). الجمل. قم: کنگره شیخ مفید.
- مطرزی، ناصر بن عبدالسید. (۱۹۷۹). المغرب فی ترتیب المغرب. اول، حلب: مکتبه اسامه بن زید.
- مطهری، مرتضی. (۱۳۹۳). آینده انقلاب اسلامی. با اضافات و اصلاحات، تهران، انتشارات صدرا
- مقدمی، محمود. (۱۳۷۸). اوضاع احزاب سیاسی در دوران امامت علی (ع). فصلنامه مکتب اسلام، شماره ۱۱، ۴۷-۵۹.
- مکارم شیرازی، ناصر. (۱۳۷۵). پیام امام شرح تازه و جامعی بر نهج البلاغه. اول، تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- میری، وجیهه؛ وکیلی، هادی و ناظمیان فرد، علی. (۱۳۹۴). «ماهیت رفتار سران جمل در ماجرای سقوط بصره». مجله پژوهش های علوی، سال ششم، شماره دوم، ۱۵۷-۱۷۸.
- مهدوی دامغانی، محمود. (۱۳۷۵). جلوه تاریخ در شرح نهج البلاغه ابن ابی الحدید. دوم، تهران: نشر نی.
- هانتینگتون، ساموئل. (۱۳۷۰). سامان سیاسی در جوامع دستخوش دگرگونی. ترجمه: محسن ثلاثی، اول، تهران: علم.
- Luttwak, Edward (1979). *Coup d'État: A Practical Handbook*. Harvard University Press.
- <http://www.parsine.com/fa/news/296300> از کودتای مصر تا کودتای ترکیه آیا ما واقعاً هر کودتایی را محکوم کرده ایم.
- <https://www.britannica.com/topic/coup-detat>

Method of coping with coup in Nahj ul-Balagha with a focus on the Jamal companions

Ali Haji-Khani (Assistant Professor, Modares University, Tehran, Iran.)
Saeid Jaliliyan (M.A of Quran and Hadith Sciences, Modares University,
Tehran, Iran.)

Abstract

Jamal companions' movement is known as the first political movement that aimed to overthrow the Islamic regime at that time i.e. at the time of Imam Ali' Regime. This political move nowadays considered as a coup which formed by Ayesha, Talha and Zubayr. On the other hand, the Imam Ali (as) in Nahj ul-Balagha addressed and described the war of al-Jamal. Therefore, this article, with using descriptive-analytic methods and focusing on Nahj ul-Balagha, is going to review that how the Imam Ali (as) deal with the coup the war of al-Jamal. In this context, the following items have been negotiated and analyzed: recognizing the companions of the Jamal and their actions in the face of Imam (AS), the symbol of murder and plunder and war, coping strategies of Imam Ali (A.S) with them such as dealing with the requirements of Sharia and Islamic politics, explaining the motives about it and how to engage in the negotiation and entry requirements to the battle of Jamal.

Keywords: Imam Ali (AS), the coup, the Companions of the Jamal, Nahj ul-Balagha